

Araştırma Makalesi

Azerbaycan halk müzik aletlerinin morfoloji ve ergoloji gelişim ilkeleri

Sevda Hüseynova¹

Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Nahçıvan, Azerbaycan

Makale Bilgisi

Geliş: 9 Şubat 2024
Kabul: 25 Mart 2024
Online Yayın: 30 Mart 2024

Anahtar Kelimeler

Azerbaycan müziği
Kemençe
Müzik aletleri
Tar
Ud

Öz

Günümüzde Azerbaycan müzikolojisinde etnoorganolojinin araştırılması ve öğrenilmesi, karakteristik özelliklerinin vurgulanması büyük önem taşımaktadır. Özellikle halk müzik aletlerinin morfolojisini incelemek, bu aletlerle ilgili belirli özellikleri keşfetmek ve performans özelliklerini aydınlatmak, günümüzde bu alana olan ilgiyi artırmaktadır. Tüm alanlarda yaşanan değişiklikler, aletlerin incelenmesi için yeni bir yaklaşım gerektirmektedir. Araştırmanın asıl yeniliği, bu alanın defalarca araştırılmasına ve öğrenilmesine rağmen, halk müzik aletlerinin modern dönemdeki kullanımlarının ve müzik dünyasındaki yerlerinin ve önemlerinin araştırılması meselesidir. Bu çalışmanın amacı, Azerbaycan halk müzik aletlerinin kökenini ve oluşumunu aydınlatarak bu aletlere özgü özellikleri belirlemektir. Çalışmanın temel problemi şu şekilde belirlenmiştir: Azerbaycan halk müzik aletlerinin kökenini, oluşumunu, tarihini, etimolojisini, timbre özelliklerini ve diğer karakteristik özelliklerini belirlemek; ulusal halk müzik aletlerinin yapılarını, formlarını ve restorasyonunu aydınlatmak; halk müzik aletlerinin profesyonel müziğe dahil edilmesini ve kullanılmasını araştırmak; araştırmaya dahil edilen nefesli aletlerin ulusal müziğimizin gelişimindeki rolünü ve önemini vurgulamak. Araştırma sırasında bu alanda yapılmış araştırmalara, kitaplara ve ders materyallerine atıfta bulunulmuş, aletlerin fotoğrafları makaleye eklenerek yapıları ve formları gösterilmiştir. Araştırma, müzik aletlerinin oluşumu ve mevcut şekillerini alana kadar uzun bir süreci kapsadığını ortaya koymaktadır. Birçok halk müzik aletinin restorasyon ve geliştirme sürecinde ilk formları değişse de bazı aletler sürekli yenilenen sosyal-toplumsal ve estetik taleplere cevap veremediğinden zamanla kullanımdan çıkmış ve yenileriyle değiştirilmiştir. Devamlı gelişen performans sanatı ifade araçlarının yenilenmiş şekilde şekillenmesi gerekliliğini yaratmaktadır. Öyle ki, halk müzik aletleri ilk morfolojilerinden uzaklaşarak daha yeni bir şekilde sunulmaktadır. Ancak bunu da vurgulamak gerekir ki, müzik aletlerinin çeşitliliği ve teknik seviyesinin herhangi bir çerçevede belirlenmesi mümkün değildir. Gelecekte araştırmacılar diğer müzik aletlerinin de morfoloji ve ergolojisini öğrenerek aletlerin form ve yapılarını, orkestradaki rollerini, öğretimdeki önemlerini belirleyebilirler.

3023-7890 / © 2024 TOD
Genç Bilge Yayıncılık tarafından
yayınlanmakta olup, açık erişim,
CC BY-NC-ND lisansına sahiptir.

Makaleye atıf için

Hüseynova, S. (2024). Azerbaycan halk müzik aletlerinin morfoloji ve ergoloji gelişim ilkeleri. *Türk Organoloji Dergisi*, 1(1), 29-38. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11193877>

Giriş

Araştırma, Azerbaycan halkının profesyonel performans sanatında önemli bir rol oynayan müzik aletlerinin kökenlerini uzak geçmişe kadar incelemiştir. Müzikle sıkı bir birlik oluşturan bu aletler, ilk ortaya çıktıkları dönemlerde basit formlarda olmalarına rağmen, toplumun gelişim sürecinde bu aletler geliştirilerek şekillendirilmiştir.

Müzik aletlerinin oluşumu ve bugünkü formunu alana kadar geçen süreç uzun bir süreci kapsar. Bu aletlerin hangi amaçlarla oluşturulduğu ve kullanıldığına dair bir dizi olasılık bilinmektedir. Halk müzik aletlerinin oluşumu, insan topluluğunun erken gelişim aşamasında çalışma süreciyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir. İlginç olan, halk müzik aletlerinin birçoğunun ilk oluşturulduğu formda günümüze kadar ulaşmış olmasıdır. Bu konuda, eski halk müzik

¹ Baş Öğretmen, Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Azerbaycan. E-mail: huseynovasevda460@gmail.com ORCID: 0000-0003-0409-5345

aletlerinin restorasyonu ile uğraşan bir dizi araştırmacıların, M. Kerimov, E. Rehmetov, M. Memmedov, A. Necefzade'nin çalışmaları özellikle takdire şayandır.

Azerbaycan halkının uzun yüzyıllardır müzik kültürünün özgül özelliklerinin, gelişim yasalarının ve estetik özelliklerinin incelenmesi sırasında ulusal müzik aletlerimizin önemi büyüktür. Azerbaycan'da halk performans sanatının gelişim yollarına bakıldığında, bir dizi telli, üflemeli ve vurmali aletlerin olduğu görülebilir. Bu aletlerin her birine özgü sanatsal-teknik olanaklar, timbre özellikleri, diapazon ve gelişim prensiplerinin araştırılması özellikle önemli noktalandır. Azerbaycan halk müzik aletlerinin nota sistemine geçişi, bazı aletlerin yeniden restore edilmesi, profesyonel müzikte geniş şekilde kullanılması, çeşitli bileşimli orkestra ve topluluklara katılması modern dönemde bu alanın incelenmesini zorunlu kılar. Arkeolojik kazılarda bulunan birçok materyal ulusal halk müzik aletlerimizin çok eski zamanlardan beri var olduğunu gösterir. Mingaçevir bölgesinde kemikten yapılmış, düdüğü andıran bir üflemeli müzik aletinin bulunması, Gobustan'da keşfedilen "Kavaldaş" bunun açık bir örneğidir.

Azerbaycan'ın eski müzik aletleri hakkındaki bilgiler orta çağ edebi örneklerinde de karşılaşılabılır. Bunların en ilginç yaklaşımı, ünlü şair-filozof Nizami Gencevi'nin "Hamsa" eserinde yansıtılmıştır. N. Gencevi'nin şiirlerinde, o dönemde var olan müzik türleri, çeşitli müzik aletleri ve performans sanatı hakkında bir dizi ilginç düşünce verilmiştir. Onun şiirlerinde orta çağlarda Azerbaycan'da yaygın olan saz, çengi, setar, erkanun, ney, şeypur (şebbur), zurna, tebil, nağara ve başka 30'dan fazla müzik aletinin adları belirtilmiştir. XVI. yüzyılda ise Mehmed Fuzuli eserlerinde ney, saz, daf, çerez gibi müzik aletlerinin adını anarak, onları imgeli bir şekilde tasvir etmiştir.

Bilimsel sınıflandırmada, halk müzik aletleri çağdaş dönemde dört ana gruba ayrılmıştır:

- Mizrapla çalınan aletler
- Yayla çalınan aletler
- Üflemeli aletler
- Vurmali aletler

Mizrapla çalınan aletler arasında tar, saz, ud, kanun bulunurken, yayla çalınan aletlere kemençe, üflemeli aletlere tütük, zurna, ney, balaman, vurmali aletlere ise nağara, koşa nağara ve daf dahildir.

Azerbaycan müzik kültürünün gelişimiyle birlikte, mizraplı halk müzik aletleri önemli değişikliklere uğramıştır. Özellikle tarın teknik kapasitesi artmış ve solo bir alet olma potansiyeli gelişmiştir. Adından da anlaşılacağı gibi, bu gruptaki müzik aletleri mizrap ile çalınır. Bu aletlere genellikle telli müzik aletleri de denir. Telli müzik aletleri arasında, tar ve ud için mizraplar genellikle boynuzdan, bazen de kemikten yapılıdır.

Herhangi bir telli müzik aletinde performans sırasında doğru mizrap tekniğinin seçilmesi önemlidir. Doğru seçilen mizrap tekniği, melodinin ifade gücünü artırır ve performansa çeşitlilik katar. Hangi mizrap tekniğinin seçileceği genellikle icracının zevkine ve kişisel performans tarzına bağlıdır.

Azerbaycan halk müzik aletlerinin morfolojisine bakıldığında, ilk dikkat çeken alet tar olur. Tar, Azerbaycan müziğinde temel bir çalgı aletidir. Orta Asya, İran, Dağıstan'da yaygın olarak bulunsa da, Azerbaycan tarı yapısı ve tasarımı açısından diğer ülkelerdeki tarlardan farklılık gösterir. Örneğin, İran tarı beş tellidir ve tamamen diğerlerinden farklıdır. Azerbaycan tarının oluşumunda, ulusal müziğin zenginliği, eski kökenleri ve en önemlisi klasik müzik türü olan muğamın kullanılması esas rol oynamıştır. Halkımızın düşünce biçiminin şiirsel ifadesine dayanan muğamlar geliştikçe, tar aleti de gelişmiş ve günümüz seviyesine ulaşmıştır.

Foto 1. Tar aleti (Web 1)

Kelime "tar" Farsça kökenlidir ve başlangıçta tek bir telden oluşan bir müzik aleti idi. Tarın ortaya çıktığı dönemde, ona benzer diğer aletler de mevcuttu; bunlar arasında dutar, setar, çahartar ve şeştar bulunmaktadır. E. Marağayı, araştırma çalışmasında bu aletlerin adlarını vurgulamıştır. 19. yüzyılda Azerbaycan müzik sanatının önde gelen temsilcilerinden biri olan Esed oğlu Mirze Sadık (Sadıkcan), tarın yapısını geliştirmiş ve tarın yapısında önemli değişiklikler yapmıştır. Sadıkcan, tarın tellerinin ve perdelerinin sayısını artırmış, tarı göğüs üzerinde çalma yöntemini uygulamıştır. Ayrıca, tarın gövdesine ahşap destek koymayı önermiş ve kolun üstüne ekstra perdeler eklemiştir. Eski tarın gövdesi, Sadıkcan'ın tasarladığı tarla karşılaştırıldığında biraz daha büyüktü. Daha sonraki dönemlerde Azerbaycan halk müziği kültürünün önde gelen temsilcilerinden biri olan Ehmed Bakıhanov, tar üzerinde bir dizi iyileştirme yapmış ve deneme tar türlerini yaratmıştır. O, aletin kolunu uzatarak perdelerinin sayısını artırmış, tarın gövdesindeki ön perdeyi azaltmış ve koluna beş hap şeklinde sarı kemik eklemiştir. Bu iyileştirmeler sonucunda müzik aletinin aralığı ve performans olanakları önemli ölçüde artmıştır.

Modern tar üç bölümden oluşur: Kafa, kol ve gövde (küçük ve büyük gövde). Kafanın üzerinde 6 büyük ve 3 küçük burgu, baş tarafında ise uyumlu bir taç bulunur. Halk müzik aletleri arasında tar, son derece gelişmiş bir müzik aleti olup, 22 perdeye ve 11 teli bulunmaktadır. Bu, renkli ve dinamik melodilerin yanı sıra teknik pasajlar çalma imkanı sağlar. Modern tarın gövdesi sekiz rakamı şeklindedir. Genel uzunluğu 780-960 mm arasında değişir. Çoğu zaman tar aleti dut ağacından yapılır ve bu en mükemmel alet olarak kabul edilir. Gövdenin üzerine çekilen yüz telleri, ince bir timbre yaratma imkanı sağlar. Tarın boynu (veya kol) genellikle üç bölümden oluşur. Tarın gövdesi ise genellikle sedef veya kemikle süslenir, telleri çelikten veya bronzdan yapılır. Teller, perde üzerine konmuş kemik veya ahşaptan yapılmış bir köprüye dayanır. Azerbaycan tarında sabit ve değişken olmak üzere iki kök vardır. Tarın sarı ve beyaz telleri aşağıdaki düzende düzenlenir ve köklenir:

- İlk çift beyaz teller küçük oktavın si notasına
- İkinci çift sarı teller küçük oktavın fa diyez notasına
- Üçüncü çift beyaz teller birinci oktavdaki fa diyez notasına, yani sarı tellerin ziline köklenir
- Dördüncü çift sarı tellerin yüksekliği ise ilk çift beyaz tellerin zilinden, yani birinci oktavdaki si notasına köklenir.

Tarın beyaz telleri küçük oktavdaki si, sarı telleri ise diyez notaya köklenmiş olmasına rağmen, nota yazım sisteminde beyaz teller birinci oktavdaki do, sarı ise küçük oktavdaki sol notası olarak kabul edilir.

Halk müzik aletleri arasında, tarda aşağıdaki melizmleri ifa etmek mümkündür:

- Forşlak,
- Krupetto,
- Trel veya zengule
- Mordent

Tar, geniş bir diapazona sahip olup, zengin, velayetli, güçlü bir ses tınısı ile farklılık gösterir. İran tarından farklı olarak, Azerbaycan tarı kök teli, bem teli ve zeng teli olmak üzere üç farklı türde tele sahiptir. Hem solo hem de enstrümantal eşlikçi bir alet olarak tanınmıştır. Günümüzde ansamblarda ve halk müzik aletleri orkestralarında tar, bu amaçlarla kullanılmaktadır.

Azerbaycan tarı kvarta-kvinta kökünde olup, ana ses düzeni kromatiktir ve iki buçuk oktavı kapsar. Muğamların ve eski müziklerin icrası sırasında tar, kromatik ses düzeninden diatonik ses düzenine geçmek için daha önce perdelerin yerini değiştirdiler. Alt kayıtlarda tarın telleri yumuşak, nazik, üst kayıtlarda ise parlak ve çınlmalıdır. Tarın notaları mezzo-soprano anahtarı ile yazılır ve yazıldığından yarım ton aşağı seslenir.

Tarın diapazonu küçük oktavın do notasından ikinci oktavın sol veya la notasına kadar uzanır. "Bem tar" olarak adlandırılan türü ise amatör tarzen Varid Ferzelibeyov tarafından yaratılmıştır. Bem tarın diapazonu büyük oktavın do notasından birinci oktavın do notasına kadar uzanır.

İcra sırasında tar, diğer telli aletlerle, özellikle keman ve sazla, ayrıca diğer müzik aletleriyle mükemmel bir uyum sağlar. Bu uyum, müzik eserinin sanatsal değerini daha da artırır.

Uzun bir geliştirme sürecinden geçen tar aletinde Azerbaycan bestecileri çeşitli türler ve formları kapsayan ilginç eserler yazmışlardır. 1931'de Üzeyir Hacıbeyli, notalarla çalınan halk müzik aletleri orkestrasına tarı dahil etmiştir. Daha sonra bu ünlü besteci "Koroğlu" operasında tarı senfonik orkestrin içine dahil etmiştir. Seid Rüstemov tar öğretimi metodolojisi ile ilgili metodik kaynakların yanı sıra, bu alet için bir konserin de yazarıdır. Bununla birlikte, Hacı Xanmemmedov, Soltan Hacıbeyov, Arif Melikov ve Cefer Hacıyevin tar için yazdığı konser ve parçaları gösterilebilir. Hatta tarda Rus ve yabancı ülke bestecilerinin eserlerini de icra etmek mümkündür.

Halk çalgı aletleri arasında yaygın olanlardan biri de sazdır. Halkımız en hassas duygu ve hislerini saz aracılığıyla ifade etmiştir.

Foto 2. Saz (web 1)

Saz, genellikle solo vokal performanslarını eşlik eden bir halk çalgı aletidir. Bazı yerlerde saz, yastı balaman veya nağara ile birlikte de çalınır. Saz, genellikle Azerbaycan'ın Tovuz, Gedebev ve Kazax bölgelerinde daha yaygındır.

Sazda virtüöz müzik numaraları güzel bir şekilde icra edilir. Modern halk çalgı aletleri orkestralarında solo bölümlerin icrası için beş telli koltuk sazı kullanılır. Bu durumda koltuk sazı için notalar metso-soprano anahtarıyla yazılır ve saz bir oktav yukarıya akort edilir.

Parlak ve çingiraklı bir tona sahip olan sazın çalgı özellikleri düzenli bir armonik arka plan oluşturur. Genellikle saz ceviz veya dut ağacından yapılır. Saz, derin bir kâseye, uzun bir boğaza ve armudumsu bir şekle sahip olan bir müzik aletidir. Sazın kâsesi ya bütün olarak oyuğa işlenir ya da ayrı ayrı ağaç parçalarından oluşturulur.

Saz türlerine bağlı olarak büyük, orta ve küçük boyutlarda olabilir. Büyük sazın uzunluğu 1200-1500 mm, orta sazın uzunluğu 800-1000 mm, küçük sazın uzunluğu ise 500-700 mm'dir. Sazın sapında 10-14 perde bulunur. Bunlar baş perde, ayak perde, orta perde, şah perde ve beçe perdesi olmak üzere eksik ve kromatik ses dizileri elde etmek için kullanılır. Sazın telleri genellikle metaldendir: İki tel üç katlı, bir tel ise çift olarak birleştirilir. En yaygın kullanılan saz 8-10 tellidir. Sazın telleri, köklendiklerine göre 3 gruba ayrılır ve her biri unisonla akort edilir.

Tellerin yan grupları bir büyük ikinci aralığıyla birbirleriyle uyum sağlar. Orta grup, birinciden bir beşinci aralığına kadar sese indirgenir. Sazdaki birinci grup telleri melodiyi çalmak içindir. İkinci grup telleri, bir dizi orijinal atış yaratır. Üçüncü grup bazı melodi hatlarını icra eder ve harmonik uyumlarda yer alır.

Telleri çalmak için, elastik ve yumuşak mızraptan, kıl ve keçi derisinden yapılmış tokalar kullanılır. Saz genellikle dördüncü veya beşinci aralıkta köklendirilir, bu da notalama sırasında yarım ton aşağı seslenir. Orkestrada saz bir oktav yukarı akort edilir.

Saz aletinin tarihine bakıldığında, bu enstrüman hakkında ilk bilgilere Nizami Gencevi'nin eserlerinde rastlanır. Dahı şairin şiirlerinde adı geçen setar, cüfti, ozan gibi enstrümanlar, Azerbaycan'ın en eski telli halk çalgısı olan sazın öncülleri olarak kabul edilir. Günümüzde halk arasında ünlü olan üç telli sazın öncüsü, görsel benzerliği nedeniyle setar olarak kabul edilir. Üç telli saz, eski sazların en dayanıklısıdır. X. Şirvaninin eserlerinde tek telli, Füzulinin eserlerinde ise çift telli saz adı geçer. Ancak, o dönemde sazların yapısı oldukça basit olmuştur.

Az önce belirttiğimiz gibi, Azerbaycan halk çalgıları arasında tarın geliştirilmesinde de yakından yer alan E. Bakıhanov, saz aletinin de üzerinde çalışmıştır. E. Bakıhanov, normal sazlardan farklı olarak, yeni bir saz türü yaratmıştır. Kendi tasarımına göre düzenlediği bu saz ağaca benzerdi. Belirli bir düğmeye basıldığında, üst kase açılır ve saz formunu alır. Bu müzik aletinin diğerlerinden farklı özelliği, normal sazın perdeli bağırısından yapılmış perdeler yerine, metal bir kola

takılmış perdelerin kullanılmasıdır. E. Bakıhanov'un düzenlediği bu deneme sazı 24 perde ve 6 telle karakterize edilir. Sazın toplam uzunluğu 59 cm, üst gövdesinin uzunluğu 8 cm ve kâsenin toplam çapı ise 17 cm'dir.

Belirtmek gerekir ki, tar ile karşılaştırıldığında, saz nadir durumlarda orkestrada performans sergiler. Saz, Avrupa nota sistemine uyum sağlamadığı için besteciler bu enstrüman için eser yazarken nadiren saz partiyonunu kullanmışlardır. Sazın orkestraya uyarlanması, Ü. Hacıbeyli'nin "Arşın Mal Alan" müzikal komedisinin Moskova'da sahnelendiği zaman gerçekleşmiştir. 1938 yılında yapılan gösteride saz ilk kez orkestraya dahil edilmiş ve milli müziğe özgü bir seslendirme tarzı oluşturulmuştur. Bundan sonra bestecilerimiz saz partiyonuna geniş yer vermeye başlamışlardır. Şu anda halk çalgı aletleri orkestrasında saz partiyonunun kullanılmadığı bir eser yoktur. Bestecilerimiz aşıklık geleneğinden ilham alan eserlerinde solo partiyaları saza emanet ederler. Bu durumda solo partisi, enstrümanın ton ve tınısına uygun olmalıdır.

Saz orta tonlarda daha etkileyici bir şekilde çalınır. Saz partiyonu, enstrümanın ton ve tınısına uygun olmadığında, saz icrası hoş olmayan bir karaktere sahip olur.

Genellikle bestecilerimiz sazı nefesli çalgılardan balaman veya düdük ile, bazen de her ikisiyle birlikte kullanırlar. Bu icra tarzında enstrümanların solo seslendirilmesi önemli bir yer tutar. Ne yazık ki, bazı durumlarda bu çalgı enstrümanının olanakları yeterince dikkate alınmaz, tınıya uygun olmayan enstrümanlarla (örneğin, tar, kamança) seslendirilir ve bu da sazın orkestradan çıkarılmasına neden olur.

Bestecilerimiz aşık müziğine dayanan eserlerinde genellikle sazlara temel melodi hattını emanet ederler. Sazın solo partisinin seslendirilmesinde, vurmali çalgılar arasından seçilen def çalgısının onu eşlik etmesi, ritmi koruması önemli bir rol oynar.

Çalınma yetenekleri açısından orkestrada önemli bir yer tutan müzik aletlerinden biri de uddur. Bir dizi Doğu ülkesinde - Arabistan, Türkiye, İran'da yaygın olarak kullanılan ud, sandal ağacından yapılır ve günümüz uduna çok benzer. Eski udun ipekten dört teli vardı: bam, misles, mesna ve cir. 10. yüzyılda Farabi'nin ona beşinci telini eklediği düşünülüyor. 16-17. yüzyıllarda udun 6 çift teli oldu, her çift tel unison, aralarında ise kuartlarla akort edildi.

Foto 3. Ud aleti (web 2)

Sefieddin Urmevi, ud çalma konusunda çok yetenekliydi. XV. yüzyılda yaşamış büyük Azerbaycan müzisyeni ve düşünürü olan Marakayi'nin "Kitab El-edvar" eserindeki açıklamaları, udun en eski müzik enstrümanı olduğunu gösterir.

Kemençe

Halk çalgıları arasında yaylı çalgılar da özel bir yer tutar. Orta çağlarda Azerbaycan'da bir dizi yaylı çalgı enstrümanı bulunuyordu. Ancak günümüze, bu yaylı çalgı enstrümanlarından sadece kemençe ulaşmıştır.

Kemençe, zengin melodi imkanlarına sahip olan bir müzik enstrümanıdır. Kemençenin tarihi diğer milli halk çalgılarımız gibi eski köklere dayanır. Nizami Gencevi'nin "Hüsrev ve Şirin" poemasından da bilindiği gibi, bu enstrüman o zamanlarda Azerbaycan'da yaygın olarak kullanılmaktaydı. Hala XVI. yüzyılda, Tebriz minyatür okulunun ressamlarından Ağa Mirekin ve Mir Seyid Eli'nin eserlerinde, kamançaya benzeyen enstrümanlar da tasvir edilmiştir.

Kemençe enstrümanının oluşumu hakkında organoloji uzmanı A. Necefzade şöyle yazıyor: "Kemençe yayla (kemanla) çalınan telli bir enstrümandır. Kemanlı enstrümanların anavatanı Antik Mısır olarak kabul edilir. Bizden önce yaklaşık IV-III. yüzyıllarda kamanla çalınan ilk enstrüman - rübab - yaratıldı. Daha sonra farklı adlarla bir dizi ülkede çeşitli yaylı enstrümanlar icat edildi. Azerbaycan'da yaylı enstrümanların VII-VIII. yüzyıllarda yaygınlaştığı düşünülmektedir" [Necefzade, 2007: 38].

Eski kemençe yalnızca bir tel ile, uzun sap ve ayakçıktan oluşuyordu. Üç telli kemençe ise XVII. yüzyıldan itibaren milli halk çalgısı olarak kullanılmaya başlandı. XX. yüzyılın ilk yarısında kemençeye dördüncü tel eklenerek, onun yetenekleri daha da artırıldı, bas registerde dolgun seslenmeye ve ses aralığının genişletilmesine olanak sağlandı.

Halk çalgıları arasında önemli bir yer tutan kemençe, ansambl icrasının gelişimiyle birlikte önemli ölçüde gelişmiştir. Kemençe, halk çalgıları orkestrasında ve ansambllerde temel melodi çalan solo bir enstrüman olarak kullanılır. Sesin güçlü ve ifadeli olması için konserlerde kamaçayı büyük sekizinci aralıkta akort ederler. Bu, onu transpozisyonlu bir enstrümana dönüştürür. Dahı besteci Ü. Hacıbeyli kemençeye değer vererek şunları yazıyor: "Uzun sesli, telli müzik enstrümanlarının tek temsilcisi kemençedir. Kemençede çalınan müzik daha mükemmel ve insan sesine daha yakındır. Kemençe, melodik enstrümanlar arasında en güzeli" [Hacıbeyli, 2005: 45].

Foto 4. Kemençe aleti (web 1)

Müasir kemençenin uzunluğu 650-900 mm arasındadır. Kemençe, ceviz veya gürgen ağacından yapılır. Gövdenin açık kısmı balık derisiyle kaplanır. Kemençenin sapı daire şeklindedir, perdeleri yoktur ve yukarı doğru genişler. Sapın alt kısmına bir mil takılır. Bu mil, tüm gövdeyi delerek kenara çıkıp enstrümanın akordunu sağlar. Kemençe kemanla çalınır. Kamana, her iki taraftan bağlanmış eğri bir çubuktur. Çalınırken kamana vurulur. Modern kemençenin aralığı, küçük oktavın la sesinden üçüncü oktavın mi ve sol seslerine kadar uzanır. Kemençe için notalar kamana göre yazılır ve yazılışından bir ton yukarıda seslendirilir. Orkestrada genellikle re akorundan kullanılır. Kemençenin altı pozisyonu olmasına rağmen, icra sırasında yalnızca dört pozisyonu kullanılır. Geçmişte Azerbaycan kemençesi üç tel ile ve dörtlük kökünde akordlanırdı. XIX. yüzyılın sonunda, sim sayısı dörde çıktı ve damar simleri metal simlerle değiştirildi. Modern kemençe saf dördüncü ve beşinci köklerde akordlanır.

Diğer simli enstrümanlardan farklı olarak, kemençenin perdeleri yoktur. Bu da onun aralığını istenilen şekilde genişletme olanağı sağlar. Kemençenin sesi çok renklidir. Her simde kendine özgü ses tonları bulunur. Birinci ve ikinci simlerde keskinlik ve zil sesi duyulurken, üçüncü ve dördüncü simler hüzünlü, yumuşak ve dolgun sesler verir. Bu da orkestra için kemençe için parti yazarken geniş yaratıcı olanaklar sağlar.

Kemençenin icra edilmesinde seslerin zenginliği ve ifade gücü önemli bir rol oynar ve kamandaki duruma bağlıdır. Bu nedenle kemençe için kamana seçerken dikkatli olmak önemli bir konudur. Çünkü enstrümanda kullanılan şeritlerin başarılı bir şekilde alınması kamandan bağımsızdır. Kemençede şeritlerin doğru kullanılmadığı durumlarda, müziğin karakteri keskin bir şekilde, bazen de tanınmayacak şekilde değişebilir.

Kemençe enstrümanı 1922'den itibaren Azerbaycan'daki müzik okullarında kullanılmıştır. Bu döneme kadar ise, belirtildiği gibi, muğam üçlüklerinde icra edilmiştir.

Halk çalgı aletleri arasında nefesli enstrümanların teknik ve artistik olanakları o kadar da zengin değildir. Bu, bu enstrümanların aralığının sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu enstrümanların çoğunun ses aralığı iki oktavı geçmez, ses gücünün derecesini serbestçe değiştiremezler. Hatta bazen nefesli enstrümanlar için yazılan partitürlerde alt ve üst notaları net bir şekilde çalamazlar. Ayrıca, bu enstrümanların hiçbirinde forte ve piano dinamikleri yoktur. Bu nedenle, mızraplı ve kemanlı enstrümanlardan farklı olarak, nefesli enstrümanlarda melodinin gerekli şekilde icrası büyük emek ve uzmanlık gerektirir. Mızraplı enstrümanlar belirli birçok sesli özelliğe sahipken, nefesli enstrümanlar görüldüğü gibi tek ses çalabilirler. Nefesli enstrümanlarda aynı anda iki ses çıkarmak mümkün değildir. Artistik ifade araçları ve olanakları açısından ise, bu enstrümanların bu taraftaki olanakları da sınırlıdır. Yani en mükemmel nefesli enstrüman kemanlı ve mızraplı enstrümanlarla karşılaştırılmaz. Nefesli enstrümanlar insan sesine benzerliklerinden farklıdır. Ancak olumlu nitelikleriyle birlikte, insanı yoran durumlara da rastlanabilir. Burada nefesli enstrümanlar için iyi olmayan özelliklerden biri, icracının belirli bir süre boyunca soluğunu göstermesidir.

Tütek

Azerbaycan halk çalgıları arasında nefesli müzik enstrümanları olan zurna, balaman ve tütek transpoze edilebilir enstrümanlar olarak kabul edilir. Örneğin, balaman yazılışından yarım ton aşağıda seslendirilirken, tütek yazılışından bir oktav yukarıda seslendirilir. İcracı, bu tarzda yaptığı icra verileri sonucunda yazılmış nota ile uygun parmak hareketleri arasında rahat bir bağlantı kurar.

Foto 5. Tütek aleti (web 1)

İlk tütekler, sadece borudan oluşmuştu ve delikleri yoktu. Daha sonra, birçok farklı malzemeden, balçıktan da tütek yapmaya başladılar. Sanatın gelişmesiyle birlikte, yanmış topraktan tütek yapmaya başladılar. Ancak zamanla, müzisyenler bu enstrümanda icra etmeyle karşılaştıkları zorlukları giderme ihtiyacı hissettiler. Bu nedenle, farklı yüksekliklerde ses elde etmek için yeni teknikler arandı ve sonunda, tüteklere delik açıldı. Bu, müzik enstrümanının yeteneklerinin genişletilmesi amacıyla yapıldı. Ancak borudaki deliklerle elde edilen diapazon, icracıların tatmin etmediği için sonradan delik sayısı 7'ye çıkarıldı.

Modern tüteğin uzunluğu 240-350 cm arasındadır. Tüteğin ana kökü, borunun uzunluğuna ve kısalığına bağlıdır. Kamış uzunsa, tütek bas, kısa ise zil sesi verir.

Tütek erik, ceviz ve dut ağacından yapılır. En iyi tütek, kamıştan yapılan tütek olarak kabul edilir. Bu tüteklere, kamışın alt kısmı bükülerek, kül çubuğu boyunca soluk delikleri açılır, dışarıdan ise tütek hafifçe eğilir. Tüteğin baş kısmı yüksek durur ve ona hareketli bir metal halka takılarak düzenlenir. Tüteğin ses düzeni, bir oktav hacminde diyatonik hacimdedir. Tütek enstrümanında becerikli olan müzisyenler, yarım delik bağlayarak kromatik sesler elde ederler. Tüteklere doğal ses düzeninin ilk sesi, yani küçük oktavın si sesini elde etmek için icracı sol elini yukarıda, sağ elini ise aşağıda tutarak şahadet, orta ve işaret parmaklarıyla enstrümandaki yedi delikten altısını bağlar.

Dudağı tutma yöntemiyle ise üçüncü ve dördüncü oktavların sonraki sesleri çalınır. Bu durumda, tütekteki tüm soluk delikleri bağlanır.

Unutulmamalıdır ki, tüteğin özel nota yazımı olmadığı için, flüt pikolo için olan nota yazımı kullanılır. Tüteğin registrine geldiğinde, daha geniştir.

Azerbaycan halk çalgıları içinde tütek, geniş teknik imkanlara sahip olan bir enstrümandır. Bu enstrümanda yeterince hızlı tempoda diyatonik melodiler çalınabilir. Bunun dışında tütekte, Azerbaycan halk müziğinde geniş yer tutan legato, staccato, forşlaklar, mordant ve triller kolaylıkla çalınır. Modern dönemde tütek solo enstrümanı olarak geniş şekilde kullanılır. Tütekten bazı durumlarda diğer enstrümanlara, örneğin tar, kemençe gibi enstrümanlara verilen melodiler bir oktav yukarıda kullanılır.

Balaban

Balaban, en yaygın nefesli müzik enstrümanıdır. Onun kökenleri çok eski dönemlere dayanır. Hala "Dede Korkut" destanında balabanın adını görebiliriz. Balaban enstrümanı, çoğunlukla ansambllerde ve düetlerde kullanılır. Usta balabanın yanında, genellikle ikinci balabancısı, ustasına eşlik eden bir balabanist olur ve ustasını müzikal olarak destekler. Buna genellikle halk arasında "eşlik etme" de denir. Balaban düetlerinde, genellikle ritmik çalgılardan - nagara, def gibi - balabanlar kullanılır.

Balaban'ın olanakları geniş ve çok yönlüdür. Bu müzik enstrümanında tüm makamlar, halk şarkıları, danslar ve enstrümantal parçalar icra edilir. Balaban aşıklık sanatında da kullanılır. Balaban, kendine özgü güzel ve yumuşak bir ses tonuna sahiptir. İcrada oldukça çeviktir, en çeşitli dinamik atışlar yapılabilmektedir. Dinamik değişimiyle timbre de değişir. Balabanla icra edilen melodiler oldukça lirik bir şekilde seslendirilir.

Foto 6. Balaban aleti (web 1)

Balabanın uzunluğu 280-370 mm, ağızlık uzunluğu 9-10 mm, genişliği ise basık bir şekilde iki katına çıkarak müstek formunda olur. Şu anda Azerbaycan'da dört tür balaban bulunmaktadır. Bu tür enstrümanlar, kendi benzersiz zengin timbre niteliği sayesinde şu anda halk çalgıları orkestrasının bileşimini daha da zenginleştirmiştir.

Balaban enstrümanının türleri arasında aşık balabanı en eski çalgı enstrümanıdır. Bu durum, aşıklık sanatının Azerbaycan'da geniş yayılmasının bir göstergesidir. Şirvan ve Batı Azerbaycan aşıkları, saz balabanıyla icra etmeyi tercih ederler.

Zurna

Zurna, eski halk çalgılarından biri olan zurnanın adı "Dede Korkut" ve "Köroğlu" destanlarında geçer. Milli halk çalgısı olan zurna, askeri geçit törenlerinde, törenlerde, çeşitli halk oyunlarında ve eğlencelerde, açık meydanlarda çalınırdı. Modern dönemde de zurna bu yönde icra edilmektedir. Zurna, büyüklüğüne ve küçüklüğüne bağlı olarak, asafi, kara, erebi, kara çavahi ve cüre gibi türlere ayrılır. Zurna, genellikle ansambl enstrümanı olarak kullanılır. Burada birinci zurnacı melodiyi çalar, ikincisi ise değişmeyen ve kesintisiz sesle ustasını destekler, bu duruma genellikle "züy tutma" denir. Zurnacılara, genellikle küçük ağaçlardan yapılan nağara, bazı durumlarda da def ve koşa nağara da dahil edilir.

Foto 7. Zurna aleti (web 1)

Zurna genellikle Erik ağacından yapılır. Tipik olarak, gövdesi konik şeklindedir ve uzunluğu ortalama olarak 360 mm'dir. Zurnanın üst tarafında yedi delik, arka tarafında ise bir delik bulunur. Yüzeyin ön tarafında, çengel benzeri bir kısım bulunur ve bu sayede zurna yerine yerleştirilir. Zurnanın ses aralığı diatoniktir. Aralığı, küçük oktavın si sesinden üçüncü oktavın do sesine kadar uzanır. Ancak belirli deneyime sahip olan sanatçılar üçüncü oktavın diğer seslerini de elde edebilirler. Zurnanın sesi güçlü ve diatoniktir. Sanatçıdan çok gergin üfleme ve güçlü nefes gerektirir. Zurnada piyano çalmak mümkün değildir. Bunun nedeni, sesin kaynağının sanatçının ağızında bulunan bir dilçik olmasıdır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, zurna transpozisyonlu bir enstrümandır ve notalar bir oktav yukarıda seslendirilir.

Azerbaycan'da halk çalgıları arasında vurmali çalgılar özel bir öneme sahiptir. Kaval, koşa nağara, def ve nağara milli vurmali çalgılar arasında daha çok tanınmıştır.

Nağara

Halk çalgıları arasında nağara daha yaygındır. Nağara, çeşitli simli ve nefesli toplulukların oluşturulmasıyla özellikle 19. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'da daha geniş bir şekilde kullanılmaya başlamıştır. Nağaranın büyük nağara, küçük nağara ve cüre nağara gibi birkaç türü vardır. Boyutuna bakılmaksızın, tüm nağaraların her iki taraftan deriyle kaplı geniş, geniş bir daire şeklinde bir gövdesi vardır.

Foto 8. Nağara aleti (web 4)

Def

Def, milli bir çalgı aletidir ve en eski vurmali çalgılar arasındadır. Bu müzik aleti hala 12-13. yüzyıllarda kullanılmıştır. Def, antik dönemlerde davul ve ney ile birlikte çalınırdı. Orta çağa ait minyatür eserlerde de def çalgısına rastlanır. Müzisyenler ansambllarında def genellikle eşlik eden bir rol oynar. Şarkıcılar sadece okumakla kalmaz, aynı zamanda defin de çalgıcısı olurlar. Defde çalınan ritmik figürler, kendi çeşitliliği ve çeşitliliğiyle farklılaşarak, çoğu zaman bir tür improvisasyon karakteri taşır.

Foto 9. Def aleti (web 5)

Zerb aleti olan kaval, XVI yüzyıldan itibaren Azerbaycan'da yaygınlaşmaya başlayan tek yüzlü bir çalgıdır. Bu durum, Azerbaycan'da mugam sanatının gelişimiyle bağlantılıdır. A. Necefzade'nin araştırmalarına göre, "Cığamış şehrinde bulunan çömlek parçasının üzerinde kaval benzeri bir alet çalan bir adam tasvir edilmiştir. Bu buluntunun 8000 yıl öncesine ait olduğu belirlenmiştir. Yani, Azerbaycan topraklarında en az 8000 yıl önce kaval benzeri bir enstrüman kullanılmıştır" [Necefzade, 2016: 61].

Kaval aletinin etimolojisi muhtemelen "kafa" yani "bas" kelimesinden türemiştir. Çünkü sanatçılar genellikle çalarken aleti başlarına yakın tutarlar. Kaval enstrümanını genellikle mugam sanatçıları - xanendeler - kullanır. Xanendeler, kavali ilham verici bir enstrüman olarak da kullanır.

Tembr özellikleri açısından, Azerbaycan zırb aletleri arasında temel bir fark yoktur. Ancak, profesyonel müzikte genellikle dinamik ve ritmik özelliklerinden daha fazla faydalanılır.

Sonuç

Günümüzde Azerbaycan halk çalgıları büyük bir gelişim sürecinden geçerek, profesyonel performansa uygun hale getirilmiş ve eğitim programlarına dahil edilmiştir. Belirli eğitim planları ve programlarına uygun olarak halk çalgılarının öğretimi sistemli bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Halk çalgılarının öğretimi sırasında verilen dersler sistematik ve amaç odaklı bir şekilde uygulanmaktadır.

Araştırma sırasında ortaya çıktı ki, müzik aletlerinin oluşumu ve günümüzdeki şekillenmesine kadar olan süreç uzun bir süreci kapsamaktadır. Halk çalgılarının oluşumu, insan toplumunun erken gelişim aşamasında emek süreciyle bağlantılı olmuş, birçoğu ilk oluşum şekilleriyle günümüze gelmiş, eski halk çalgılarının restore edilmesiyle ilgilenen araştırmacıların bu yönde yaptıkları araştırmalar özellikle önemli olmuştur.

Araştırma sürecinde ortaya çıktı ki, bazı enstrümanlar restore edilip ilk şekilleri değiştirilerek geliştirilse de gerekli gereksinimleri karşılamadıkları için zamanla kullanımdan çıkarılmış ve yerlerine yenileriyle değiştirilmişlerdir. Orta çağda çalgılar ud, kanun, ceng, ney ve daftan oluşurken, sonradan bu kombinasyonlar diğer yeni müzik aletlerinin lehine önemli ölçüde zenginleşmiştir. Performansta yenilik ve gelişme sonucunda müzik aletlerinin de yenilenmiş şekilde şekillendirilmesi gerekmektedir. Halk çalgıları, başlangıç morfolojisinden uzaklaşarak daha yeni bir şekilde sunulmaktadır.

Araştırma çalışmasında her bir halk çalgısının yapısı, ses aralığı ve tınısı analiz edilmiştir. Sonuç olarak, her enstrümanın kendine özgü bireysel performans özellikleri bulunmaktadır. Bazı müzik aletlerinde, kemençede ve zurnada olduğu gibi, herhangi bir melodiyi istenilen tempoda çalma mümkünken, diğerlerinde (örneğin tütükte) buna ulaşmak mümkün değildir.

Halk çalgılarının seslenme özellikleri de farklıdır. Örneğin, aynı notayı önce kemençede, sonra kavalda çalarsak, tamamen farklı etkiler elde etmek mümkündür. Kendine özgü bu spesifik özellik ses rengi olarak adlandırılır.

Ses rengi özelliklerine bağlı olarak, bir enstrümanın dinleyici üzerindeki etkisi de farklı olabilir. Örneğin, aynı bir melodinin kemençede veya kavalda icra edilmesi sırasında tamamen farklı seslenmeler elde etmek mümkündür.

Kaynaklar

- Abdullayeva, S.A. (1972). *Azerbaycan'ın milli musiki aletleri*. Bakı: Işık.
- Abdullayeva, S.A. (2002). *Azerbaycan halk çalgı aletleri (tarihi-organoloji tedkikat)*. Bakı: Adiloğlu.
- Hacıbeyli, Ü.E. (2005). *Seçilmiş eserleri*. 2 cildde. Bakı: Şerk-Kerb.
- Kerimov, K.G. (1959). *Azerbaycan milli musiki aletleri orkestri*. Bakı: Işık.
- Kuliyev, O.S. (1980). *Azerbaycan halk çalgı aletleri orkestri*. Bakı: Işık.
- Memmedov, M.M. (2018). *Azerbaycan halk çalgı aletlerinin tekmlleşdirilmesi*. Bakı: Red N Line.
- Necefzade, A.İ. (2004). *Azerbaycan halkı aletlerinin izahlı lugatı*. Bakı: Min bir mahını.
- Necefzade, A.İ. (2007). *Halk çalgı aletlerinin tdrisi metodikası*. Bakı: MBM.
- Necefzade, A.İ. (2016). *Etnoorkanologiya*. Bakı: Ecoprint.
- Rehmetov, E.M. (1975). *Azerbaycan halk çalgı aletleri*. Bakı: Işık.
- Rehmetov, E.M. (1979). *Azerbaycan halk çalgı aletleri ve onların orkestrde yeri*. Bakı: Işık.
- Web siteleri
- Web 1. https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan_musiqi_alətləri
- Web 2. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Ut>
- Web 3. https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Aserbaidshische_Volksinstrument_Kamanca.JPG
- Web 4. <https://az.wikipedia.org/wiki/Qoşanağara>
- Web 5. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Def>

Principles of morphology and ergology development in Azerbaijani folk musical instruments

Abstract

In modern Azerbaijani musicology, the study and learning of ethnoorganology, emphasizing its characteristic features, is of great importance. Specifically, examining the morphology of folk music instruments, discovering certain features related to these instruments, and illuminating their performance characteristics are increasing interest in this field today. Changes in all fields require a new approach to the study of instruments. The real novelty of the research is the investigation of the usage of folk music instruments in the modern era and their places and significance in the music world, despite the repeated research and learning in this field. The aim of this study is to illuminate the origins and formation of Azerbaijani folk music instruments and to identify their unique characteristics. The main problem of the study has been identified as follows: to determine the origin, formation, history, etymology, timbre characteristics, and other characteristic features of Azerbaijani folk music instruments; to illuminate the structures, forms, and restoration of national folk music instruments; to investigate the inclusion and use of folk music instruments in professional music; to emphasize the role and importance of wind instruments included in the research in the development of our national music. During the research, references were made to studies, books, and course materials in this field, and photographs of the instruments were added to the article to show their structures and forms. The research reveals that the formation of musical instruments and their current forms encompass a long process. Although the initial forms of many folk music instruments have changed during the restoration and development process, some instruments have gradually fallen out of use and been replaced with new ones because they could not respond to constantly renewed social and aesthetic demands. The necessity of reshaping performance art tools in a renewed form is created. Thus, folk music instruments are presented in a newer form, moving away from their original morphologies. However, it should also be emphasized that it is not possible to determine the diversity and technical level of musical instruments within any framework. In the future, researchers may learn the morphology and ergology of other musical instruments, determining their forms and structures, roles in the orchestra, and significance in education.

Keywords: Azerbaijani music, Kamancheh, musical instruments, Tar, Oud